

6. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Издание 8-е. М., 1980. – Т.1. – 75 с.
7. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – 396 с.
8. Нариси історії професійних спілок України. – К.: Федерація профспілок України, 2002. – 730 с.
9. Овчинников Ю.В. Большевики Донбасса в борьбе за завоевание легальных организаций рабочего класса в 1905 – 1907 гг. – В кн. : Ленин и местные партийные организации России. Пермь, 1970. – 504 с.
10. Першина З. Павел Мизикевич – партии рядовой. – Одесса, 1962. – 19 с.
11. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917 – 1920 рр.). – К., 1996. – 265 с.
12. Суровый А.Ф. Руководство партийных организаций Украины деятельностью профсоюзов в период гражданской войны: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1970; Ленчик А.Ф. Коммунистическая партия – организатор и руководитель профсоюзов Украины в борьбе с контрреволюцией и интервенцией. (1918 – 1920): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Донецк., 1970; Осадчий Ю.Г. Борьба Коммунистической партии за профсоюзы Украины в период иностранной интервенции и гражданской войны. (1918 – 1920 гг): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1978.
13. Шостак В.П. Видатний вчений-більшовик (до 90-річчя з дня народження О.Г.Шліхтера). – К., 1958. – 108 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: соціально-економічні проблеми визвольних змагань 1917 – 20- тих рр.

УДК 94 (477) «1960/1970» 323.3-053.81

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УРСР ПІД ЧАС ПЕРЕБУВАННЯ П. Ю. ШЕЛЕСТА НА ПОСАДІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КПУ (1960-х – ПОЧ. 1970-х РОКІВ)

В'ячеслав ЧОРНИЙ (Київ)

У статті висвітлено деякі аспекти економічного розвитку УРСР часів перебування П. Ю. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ, дається характеристика основних принципів економічних перетворень у республіці в 1960-х – на початку 1970-х років.

Ключові слова: косигінська реформа, раднагости, УРСР, планова економіка.

В статье рассматриваются некоторые аспекты экономического развития УССР во времена пребывания П. Ю. Шелеста в должности первого секретаря ЦК КПУ, дается характеристика основных принципов экономических преобразований в республике в 1960-х – начале 1970-х годов.

Ключевые слова: косыгинские реформы, совнархозы, УССР, плановая экономика.

The article highlights some aspects of economic development of the USSR during stay PY Shelest as First Secretary of the Central Committee of the Communist Party, describes the basic principles of economic reforms in the country in the 1960's - early 1970's.

Keywords: «kosyhin» reforms, USSR, planned economy.

Уся діяльність Петра Юхимовича Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ ґрунтувалася на подвійній лояльності – інтересам загальносоюзним та республіканським. Тому, що Петро Шелест був вихідцем із технократичної еліти, він не міг не приділяти особливої уваги питанням економіки. Багато змін принесла нова система управління, що мала органічно поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей.

Стрижнем нової системи був територіальний принцип управління через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. На території СРСР було утворено 105 таких районів, а в УРСР – 11. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств.

До проблеми економічного розвитку УРСР 1960-х – початку 1970-х років зверталися багато дослідників, зокрема О. Бойко, Б. Лановик, М. Лазаревич, В. Литвин. Проблемі діяльності П. Ю. Шелеста у сфері економіки вищезазначеного періоду присвячені публікації Ю. Шаповала, О. Сагана.

У статті використані мемуарна література, зокрема спогади П. Ю. Шелеста, деяких сучасників першого секретаря ЦК КПУ, зокрема В. Врублевського, а також архівні матеріали ЦДАГО та РДАНІ. Мета статті полягає у висвітленні пріоритетних галузей економіки УРСР 1960-х – 1970-х рр., розкриття питань особливостей соціально-економічного життя українського населення і ролі командно-адміністративної системи управління у вищезазначений період.

Реформування управління тільки-но почалося, коли Підгорний, намагаючись знову продемонструвати, що він іде з Хрущовим у ногу, оптимістично підбивав підсумки: “здійснена реорганізація керівництва промисловістю і будівництвом повністю себе виправдала”.

Безумовно, нова система управління мала позитивні наслідки: сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації в межах економічного регіону; ймовірніше стала формуватися виробнича й соціальна інфраструктура; повніше використовувалися місцеві ресурси та ін. Крім цього, така система сприяла проведенню Україною, як й іншими республіками, чіткішої незалежної економічної політики. Водночас нова система мала серйозні вади: неспроможність забезпечити єдність технічної політики; гальмування впровадження нової техніки; фактичне збереження централізованого планування та ін.

Ситуацію не врятувало укрупнення 1962 р. раднаргоспів і створення республіканських раднаргоспів та Вищої Ради народного господарства СРСР. Централізм як основний принцип діяльності командно-адміністративної системи знову набирає сили. У приватній розмові П. Шелест, який став 1963 р. першим секретарем ЦК КПУ, дорікав Л. Брежнєву: “...ви в центрі створили неймовірно непробивну центропробку. Нас у республіці так затиснуто, що ми й дихнути самі не в силі. Скажімо, десь треба перекинути греблю через річку – запитуй у Москви... Дітям потрібен піонерський палац – без Кремля ані кроку... Доводиться переобладнати яесь виробництво – знову тільки дозвіл згори. Ось до чого ми дожилися” [1].

Шелест активно підтримував хрущовські реформи, особливо створення раднаргоспів, виношував плани республіканського госпрозрахунку, більшої незалежності республіканських структур у господарчих питаннях. Він один із небагатьох членів Політбюро без ентузіазму ставився до [планів економічного розвитку Сибіру](#) – це автоматично означало зменшення інвестицій для [України](#).

Проте, напочатку 1960-х рр. і П. Ю. Шелест і В. В. Щербицький наважувалися критикувати деякі риси економічної політики М. С. Хрущова, що, у сучасності не дуже висвітлюється істориками, акцентуючи більше на протистоянні між секретарем ЦК КПУ і головою Ради Міністрів УРСР. Згідно із спогадами В. Врублевського, В. В. Щербицький мав конфлікт із Хрущовим з приводу обсягів вирощування кукурудзи та поділу партії за галузевим принципом. Відповідно досвідчень П. Ю. Шелеста, після вищезгаданого конфлікту В. В. Щербицького “зняли з посади і

повернули до Дніпропетровська секретарем з промисловості обкому партії. І то, це було зроблено тільки за наполегливим проханням Підгорного, хоча Щербицький завдавав Підгорному немало неприємностей” [5].

В одному з виступів уже після усунення М. С. Хрущова з його посади П. Ю. Шелест згадує про свій словесний конфлікт із секретарем ЦК КПРС щодо співвідношення вирощування кормових, особливо гороху й кукурудзи та продовольчих культур, але після слів Хрущова: “Не лізь у справи, у яких ні чорта не тямши, я зрозумів, що нічого тут мені не вдасться вибороти” [9].

Після того, як група українських науковців на основі розрахунків довела Шелесту, що Україна в економічних стосунках із Москвою постійно отримує значно менше фондів, товарів і послуг, ніж сама вносить до союзної скарбниці, український лідер стає прибічником принципу паритету в економічних стосунках.

Шелест намагався утримати в Україні частину валюти, що одержували від продажу українських товарів. До речі, закордонні фахівці, зокрема британський учений Пітер Вайз, підтверджують той факт, що Україна вносила до радянського бюджету на 10 відсотків більше, ніж отримувала від нього [8].

В одному із листів до ЦК КПРС ідеться про розширення прав союзної республіки використовувати продукцію, яка виробляється понад план для власних потреб, зокрема наводиться приклад про досвід використання сульфовугілля на Єнакієвському косохімічному заводі, починаючи з 1963 р., саме таким чином, але, за словами П. Ю. Шелеста, Союзглавхім увів усе в центральний розподіл, що стало причиною лише посилення нестачі продукту в союзній республіці. Подібні приклади наводяться в документі і у виробництві різного роду труб, і культиваторів для потреб радгоспів та колгоспів. У кінці документа П. Ю. Шелест вносив пропозиції з розширення прав республіки у використанні на власний розсуд усього, що вироблялось понад план, що не заперечував закон СРСР [10].

Найбільшими противниками цієї постанови виступили керівники Держплану СРСР П. Ф. Ломако та М. К. Байбаков. Те, що у майбутньому стане однією з реальних причин усунення П. Ю. Шелеста, мало свої вияви протягом усього часу його перебування на посаді секретаря ЦК КПУ. П. Ю. Шелест у ставленні до багатьох питань відзначився принциповістю й наполегливістю, що було доволі нетиповим для брежневського оточення. Прикладом цього є Лист до ЦК КПРС щодо міжнародної торгівлі України, де автор розповідає про те, як ряд представників країн, що розвиваються, зверталися до представників Української РСР на різних міжнародних конференціях і сесіях ООН про можливість прямої торгівлі з УРСР.

Представники країн третього світу наголошували, що не можуть у силу різних причин вести торгівлю напряду із СРСР, що стало причиною того, що торгівля ведеться через ряд нейтральних країн, що створює особливі труднощі для всіх сторін, тоді як ведення торгівлі через УРСР як повноправного члена ООН могло б усунути всі вищезазначені труднощі. Далі в документі ідеться про таке: “За останні роки непорівняно виріс міжнародний авторитет Радянської України як суверенної держави, котра є членом – засновником ООН й учасником численних міжнародних організацій... У зв’язку з цим назріла необхідність переглянути питання про вдосконалення організаційних форм зовнішньої торгівлі з тим, щоб упорядкувати, зробити більш чітким та організованим вихід наших товарів на зовнішній, ринок використовуючи будь-які зручні умови для економічно вигідної нам торгівлі” [11].

У серпні 1969 р. П. Ю. Шелест написав телеграму до Держплану СРСР про збільшення капіталовкладень в Україну. У документі наголошується, що потрібно збільшити (незважаючи на інструкції відділів Держплану) асигнування коштів у житлове будівництво УРСР, засуджується намічене зменшення введення квадратних метрів у республіці. За часів перебування В. В. Щербицького на аналогічній посаді подібні документи стануть дуже великою рідкістю [12].

Як відомо, у 1960-ті рр. набули ще більшої гостроти питання, пов’язані з енергетикою та електростанціями. Саме П. Ю. Шелест був одним з ініціаторів

масового будівництва в УРСР атомних електростанцій. Аргументував він своє бачення таким чином: “Споживання електроенергії в республіці на душу населення залишається дуже низьким і 1964 року складало лише 1875 кВт год. при середньому споживанні по країні 2030 кВт год... Таким чином, 1970 року для виробництва мінімально необхідної електроенергії в кількості 174 млрд. кВт год. нестача генерувальних потужностей буде складати 2,6 млн кВт... У зв’язку з викладеним ЦК КП України просить ЦК КПРС доручити Держплану СРСР, Державному виробничому комітету з енергетики й електрифікації СРСР і Комітету з використання атомної енергії передбачити в плані на 1966 – 1970 рр. будівництво в Українській СРСР атомних електростанцій потужністю 2,6 млн. кВт” [13].

У такому ж дусі було розкритиковане П. Ю. Шелестом намічене Держпланом СРСР нарощення потужностей електростанцій республіки на заплановану п’ятирічку (1966–1970 рр.), яка “не забезпечить виробництво електроенергетики в потрібних кількостях, а приведе до різкого зменшення виробництва в 1971 – 1975 рр. Розвиток ліній електропередач також не забезпечить невідкладних потреб промисловості й виповнення значно зросли обсяги робіт з електрифікації сільського господарства України” [14].

Критиці П. Ю. Шелеста піддався в липні 1969 р. і міністр енергетики та електрифікації СРСР Непорожній, який перед цим уніс пропозицію про ліквідацію республіканських органів управління енергетикою і перехід усіх енергосистем під безпосереднє управління Міненерго СРСР. Розглянувши пропозиції Непорожнього, ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, уважали їх необґрунтованими й не погоджувалися з ними. Також підкреслювалось, що електроенергетика УРСР є однією з найголовніших галузей народного господарства. Далі П. Ю. Шелест звинувачував заводи Міненерго СРСР у систематичних зривах поставок матеріалів для електростанцій, що будуються. Також Непорожній був звинувачений у тому, що він широко розголошував свою думку й цим уносив дезорганізацію в управлінні енергосистемами республіки, заважав успішному розв’язанні поставлених завдань [15].

У грудні 1969 р. П. Ю. Шелест знову дорікав Міненерго СРСР у виділенні недостатньої кількості ресурсів для електростанцій УРСР. Також він критикував Міністерство шляхів сполучення за невиконання завдань з перевезення вугілля.

Як відомо, Л. І. Брежнев після приходу до влади наголошував, що він сприятиме нормальним умовам для критики різних сторін радянського життя, принаймні для партійного й державного керівництва СРСР. Цим він бажав завоювати популярність і таким чином якісно відрізнятись від свого попередника М. С. Хрущова, котрий, як відомо, ніякої критики ні на свою власну адресу, ні тим паче на адрес у правильності партійного курсу не сприймав узагалі. Ситуація, на думку багатьох дослідників, змінилася після чехословацьких подій 1968 р., коли деякі риси партійної демократії поставили під питання єдність соціалістичного табору. П. Ю. Шелест зовсім не вписувався до нового типу бажаного брежнєвського оточення, адже політична кар’єра ніколи не була для нього самоціллю, від неї він постійно, коли міг, зокрема в 1950-х рр. намагався відхрещуватись і, судячи з документів, хотів займатись суто виробничими питаннями. Можливо, це й було причиною того, що, на відміну від багатьох членів Політбюро ЦК КПРС, П. Ю. Шелест не боявся іти на конфлікти при відстоюванні власного погляду з численних питань.

Як бачимо з документів, з його баченням ситуації рахувалися, але з часом він починає набридати “своїм самостійництвом”, як це називали М. А. Суслов і Л. І. Брежнев.

Не можна оминати увагою й документи, пов’язані зі станом та розвитком сільського господарства. Зокрема, заслуговує на увагу “Лист до ЦК КПРС про стимулювання виробництва соняшника”, де автор вигадує цілий ряд способів такого виробництва, особливо того, яке виходить понад план [16].

Неоминув увагою П. Ю. Шелест і питання постачання українськими продуктами Москви. За риторикою листа бачимо, що автор обурений невдоволенням

секретаря ММК В. В. Гришина. З приводу нібито невиконання УРСР планом поставки м'ясопродуктів до столиці СРСР П. Ю. Шелест акцентував у документі на тому, що план УРСР навіть перевиконала [17].

У “Листі до ЦК КПРС щодо проекту основних напрямків розвитку сільського господарства УРСР на 1971 – 1975 рр.” П. Ю. Шелест, наводячи найрізноманітніші статистичні приклади, наголошує, що намічені Держпланом СРСР контрольні цифри на 1975 р. із закупок продуктів сільського господарства є нереальними, бо вони не підкріплюються необхідними матеріально-технічними ресурсами, “отже, вказані обсяги заготівель не розв'язують завдання поліпшення постачання населення продуктами харчування у зв'язку з чим уважаємо за необхідне доручити Держплану СРСР додатково розглянути питання повнішого задоволення потреб республіки в мінеральних добривах, сільгосподарській техніці і капіталовкладеннях” [18].

Потрібно зазначити, що активність і заповзятість П. Ю. Шелеста часто давали свої позитивні результати. Так, на “Звернення ЦК КПУ до ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР з проханням про допомогу сільському господарству України матеріально-технічними засобами” від 25 квітня 1970 р., де поміж іншим ідеться про величезні обсяги бажаної допомоги під час збирання врожаю, зокрема, про 1574 сілосуборочних комбайнів, 7,7 тисяч вантажних автомобілів тощо [6]. У листі-відповіді на відповідне звернення ідеться не тільки про допомогу у рамках того, що запрошувалось у першому документі, а і про допомогу понад звернення [7].

До речі, збереглося дуже багато різного роду записок Шелеста до московських центральних установ, у першу чергу до ЦК КПРС, в яких він прямо і чітко висловлював свою позицію, насамперед, у господарських питаннях, критикував центральні управлінські (господарські) структури. Сам П. Ю. Шелест згодом згадував про це. Наприклад, майже детективну історію з будівництвом Палацу “Україна”. Його Москва не дозволяла будувати на тій підставі, що в Києві є Жовтневий палац. Тоді Шелест вдався до такого маневру: він поінформував центральні органи, що будують сучасний кінотеатр. На це було дано згоду. Коли з'ясувалось, що будують все-таки палац, вибухнув скандал. Шелеста почали виховувати, до Києва – “розбиратися” – приїхала комісія на чолі з Миколою Підгорним. Однак грошей вже не повернеш – і палац таки побудували [19].

На основі аналізу досвіду роботи економічної лабораторії Харківського раднаргоспу, у 1962 р. газета “Правда” опублікувала статтю професора Є. Лібермана “План, прибуток і премія”. Під час дискусії, розгорнутої навколо пропозицій вченого, поступово викристалізувалася модель нового механізму господарювання. Саме вона і стала стрижнем проголошеної у вересні 1965 р. на Пленумі ЦК КПРС економічної реформи. Суть нових підходів полягала в розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих договірних зв'язків між підприємствами; встановленні економічно обґрунтованих цін; матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінці діяльності підприємств такими “капіталістичними” показниками, як рентабельність і прибуток [3].

Це збігалось із намаганням Шелеста посилити економічний потенціал України, щоб отримувати із союзного бюджету приблизно стільки ж, скільки республіка віддає туди. Реформа мала ефект – у 1965–70 рр. продуктивність праці в промисловості виросла на 37 %. Зростання економічних показників країни дозволило Шелесту активно лобіювати будівництво величезного автомобільного гіганта поблизу Києва (у Броварах чи під Черніговом). Якби він залишився в Політбюро, ця ідея, можливо, і мала б успіх.

Шелест з'явився на посаді першого секретаря в час позитивних змін у сільському господарстві України. У 1961–65 рр. в СРСР було виділено 48,6 млрд. крб. для сільського господарства (20 % усіх капіталовкладень). З 1962 р. значно (до 35 %) зросли державні закупівельні ціни на сільгосппродукцію. Колгоспи поступово почали нагромаджувати певні кошти.

Технічний прогрес потребував висококваліфікованих і технічно вправних фахівців, яких майже не було на селі. Масово почали залучати спеціалістів із міст,

випускників технічних вишів. З'явилася нова соціальна група – “сільськогосподарська технократія”. Село почало поступово оживати.

Цьому сприяла й пенсійна реформа 1964 р., яка дозволяла отримувати пенсії й колгоспникам. А тогочасний потенціал в українського села був просто неймовірним. Наприклад, 1970 р. приватний сектор в Україні займав лише 3 % усіх культивованих земель. Але саме цей сектор давав 33 % загального виробництва в Україні м'яса, 40 % – молочних продуктів та 55 % – яєць. Державне та напівдержавне (колгоспне) сільське виробництво теж було досить ефективним, однак не мало достатніх потужностей для переробки продукції, більшість якої або псувалася, або розкрадалася [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Д. Соціально-економічний розвиток України в 1956 – 1964 рр. – К. : Академія, 2002. – С. 519 – 521.
2. Врублевский В. К. Владимир Щербитский: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. – К., 1993 – С. 22.
3. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Економічна історія / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович. – 5-те видання, перероб. і доп. – К. : Вікар, 2005. – С. 407.
4. Литвин В. М. Соціально-економічні проблеми доби “застою” / В. М. Литвин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lytvyn-v.org.ua>
5. Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали / [упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. – К. : АДЕФ-Україна, 2011. – С. 239.
6. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 62. – Спр. 217. – Арк. 53 – 57.
7. РДАНИ. – Ф. 5. – Оп. 62. – Спр. 217. – Арк. 99.
8. Саган О. Петро Юхимович Шелест: міфи і реалії / О. Саган. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lytvyn-v.org.ua>
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5949. – Арк. 12–13.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5990. – Арк. 166–167.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5991. – Арк. 81–82.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 170. – Арк. 19.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5990. – Арк. 267–268.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5999. – Арк. 155.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 169. – Арк. 6–9.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2. – Арк. 34–36.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 169. – Арк. 162.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 345. – Арк. 175–178.
19. Шаповал Ю. Столітній Шелест / Ю. Шаповал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/196157>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний В'ячеслав Олександрович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України другої половини ХХ століття, історіографія.